

УДК: 070:316.75(497.11)"1918/1941"
070:32.091.5(497.11)"1918/1941"

М.А. Милан Лишанчић
историчар, Чачак

ВЕЛИКЕ ИДЕОЛОГИЈЕ У ЧАЧАНСКОЈ ШТАМПИ

АПСТРАКТ: *Раг анализира писање чачанске међуратне штампе о идеологијама које су обележиле историју XX века – либерализму, комунизму и фашизму/нацизму. Развојем медија и услед све бржег проширања информација, чачанска варош постаје део глобалне мреже идеологија. Либерализам се углавном појављује кроз критику свештене економске кризе 30-их и слабости Версајског система, док је посебна намена усмерена на идеолошке „нове снаге“ у Европи. Совјетски Савез је виђен и као излаз и као недаћа, док се фашизам и нацизам критикују као идеологије сујерне постојећем систему и здравом разуму са минорним дискурсом антисемитизма.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *либерализам, фашизам, нацизам, комунизам, Чачак, економска криза, антисемитизам*

Међуратни период (1918-1939/41) представља један од најтурбулентнијих и најсјадржајнијих хронолошких целина у модерној историји Европе и света са последицама које се осећају и данас. „Версајска Европа“, вођена идејама морализма и егалитаризма америчког идеолога и председника Вудроа Вилсона, конституисала је нову Европу базирану на принципу самоопредељења и економске слободе. Ипак, недостаци у систему новоосноване организације Друштва народа, изразито анти-немачки став Француске, британска империјална носталгија, као и амерички политичко-економски изолационизам, само су неки од проблема „новог света“ који су, по „нострадамусовским“ речима француског маршала Фердинанда Фоша, одложили рат на 20 година.

У том идеолошко-политичком и економском међуратном „курцшлусу“ у Европи долази до озбиљних системских померања

и дрмања темеља система либералног капитализма. Либерализам, чедо индустријске и француске револуције, суверено је владао у свим сегментима друштва и политике током читавог 19. и почетком 20. века.¹ Дубље и оштрије мултиструктурално преиспитивање либерализма почело је након Великог рата. Силе победнице политички нису биле кадре да стимулишу новостворени систем који је довео до све јачег ревизионизма међу пораженима, док је пројекат Друштва народа као „светског полицајца“ доживео крах слабим ангажовањем најјачих сила које су се све више повлачиле у изолационизам. На економском плану либерални капитализам доживљава слом оличен у честим кризама од којих је најпознатија она након краха њујоршке берзе 1929. године (Велика депресија). Услед ових и многих

[1] Погледај Миша Ђурковић, *Политичка мисао Џона Стиварта Мила* (Београд: Службени гласник, 2006).

других проблема (демографске последице рата, Шпанска грозница, економска криза 1918-1921, инфлација, глад), масе губе поверење у „старе“ елите и окрећу се другим идејама и системима за које су сматрали да их могу извадити из кризе – фашизму/нацизму и комунизму.

Иако не нова и непозната, идеологија комунизма добија своје утемељење тек 1917. године фебруарском, односно, октобарском револуцијом у Русији. Победа „црвених“ 1921. године стварањем „државе већа“ (Совјетског Савеза) означила је почетак нових идеолошко-политичких турбуленција у Европи које су постале нарочито упечатљиве тридесетих година. Јачање ривалске фашистичке идеологије, учешће у Шпанском грађанском рату на страни „добрих сила“, „избегавање“ економске кризе самоизолацијом праћеном рапидном индустријализацијом и монолитност бољшевичке партије само су неки од фактора који су Совјетски Савез после кризе 20-их довеле на светску сцену у великом стилу. Иако пројекат „светске револуције“ није успео, левичарске, социјалдемократске и комунистичке партије и ћелије постају значајна снага на политичким сценама широм Европе.

Анализа међуратног периода незамислива је без уплитања у идеологије фашизма и националсоцијализма. Утемељени у Италији (1923) и Немачкој (1933), системи вођени расистичким и империјалистичким, као и идејама корпоративне државе и екстремног национализма, учинили су међуратни период још шароликијим. Оштар ревизионистички став Хитлера и Мусолинија довео их је у сукоб са „старим“ империјама Француском и Енглеском, осуђујући читав либерално-капиталистички поредак почевши од Француске револуције. Са друге стране, идеолошка колизија са комунизмом и Совјетским Савезом прерасла је од оштре реторике, преко индиректног сукоба у Шпанском грађанском рату, до отвореног конфликта 1941. године.

Одједи судара „великих идеологија“ у међуратном периоду (либерализма, комунизма и фашизма) преносили су се и на терене других држава, па тако је и Краљевина СХС/Југославија осетила силину ових сукоба. Локална чачанска штампа упознала је своје грађане и претплатнике са идеологијама нудећи интересантне анализе, критике и ставове који ће бити предмет проучавања овог рада.

„Компромитовано благостање“

Развој комуникација кроз историју, почевши од изума штампарије, преко железнице, путева, телефона, аутомобила, авијације и другог, постепено је глобализовао друштвено-политичке феномене попут ратних сукоба, ширења идеологија и економског повезивања. Стога су последице првог глобалног рата (Великог рата 1914-1918) имале одјека и у локалној чачанској средини која се углавном преко штампе информисала о нарастајућим проблемима у Европи и Краљевини СХС/Југославији.² Победа у рату значила је формално победу демократије јер су многи веровали да за ратну катастрофу сносе кривицу аутократија и аристократија, што се огледало у рушењу четири царства на крају Великог рата. Сматрало се да је либерализам, идеолошки „владалац“ од средине 19. века, у сваком смислу превагнуо поставши „глобална идеологија“ чије су водеће земље (САД, Велика Британија, Француска) утицале на увођење демократских система широм Европе. Међутим, време је показало да су версајске политичке творевине биле кратког века које су под притиском нагомиланих

[2] Међуратни Чачак је 1921. године имао око 5,100, а 1931. око 10.000 житеља. Иако су радио-апарати и аутомобили постали популарни и доступни већ половином 20-их, у Чачку је 1930. године било свега 11 радио-апарата и око 13 моторних возила (камион, моторцикл и 11 путничких аутомобила). Имајући у виду ове податке, Чачани су се углавном ослањали на локалну штампу. [Др Јарослав Дашић, *Економска криза у чачанском крају 1929-1933* (Чачак: МИАЧ, 1986), 32-33]

проблема (економске кризе, болести, глади, инфлације итд.) попуштале и показивале одбојност ка владајућем систему либералног капитализма.³

Део чачанске штампе помало шекспировски говори о политичким проблемима либерализма у Европи истичући да, поред тога да је „много тога трулог у држави Данској“, болесно политичко стање доводи до лоше економске и финансијске ситуације, али и о „баналним пацифистичким тежњама“ које заправо значе *Si vis pacem, para bellum* („Ако желиш мир, припреми се за рат“ - прим. прев.). Поредак се критикује истицањем стварања дефанзивних савеза (Мала Антанта)⁴ који су уперени против политичких „утвара“ попут Источног питања који директно угрожавају Краљевину, а самим тим и европски версајски поредак.⁵ „Нови глас“⁶ из 1935. године критикује европску политичку елиту која није била кадра да амортизује развој војне индустрије која је уз растући екстремизам у Европи допринела заштрављању сукоба који су у том тренутку били на ивици рата.⁷

Чачанска штампа је у погледу критике политичког аспекта либерализма била под утиском (нарочито у другој половини 30-их након доласка Хитлера на власт 1933. године) Мусолинијеве фашистичке Италије која је имала империјалне тежње ка Далмацији и

Подунављу, као и све већег притиска нацистичке Немачке ка европском југоистоку. Такође, чланице Мале Антанта плашиле су се ревизионистичких тежњи Аустрије и Мађарске и поновног успостављања Аустро-Уграске, што чачанска штампа види као пораз и неуспех новоуспостављеног европског версајског поретка.⁸

Узаврели политички проблеми су у највећој мери били резултат дубоких економских потреса након Великог рата. Лајтмотив читавог међуратног периода јесте велика економска криза која је уследила након краха Њујоршке берзе октобра 1929. године. Америчка привреда, која је одржавала крхку европску привреду, доживела је слом и све земље које су биле у оквиру тог глобалног економског система, домино-ефектом су искусиле значајне потресе што је на крају довело и до заштрављања идеолошко-политичких сукоба.⁹ Чачанска штампа је критику либерализма усмерила управо на анализу узрока и последица економске кризе и њеног утицаја на друштвени поредак.

„Чачански глас“¹⁰ из децембра 1932. године проблем види у монополисању и картелисању златом и хартијама од вредности који су учинили да „новац постане роба“, што је довело до срозавања животног стандарда и губитка послова. Исти лист 1934. године разматра пропаст америчких банака које су драстично смањиле инвестиције у Европи што је „утицало на читав људски род“, јер је привредни

[3] Џон М. Робертс, *Европа 1880 – 1945* (Београд: Клио, 2002), 546-548.

[4] Мала Антанта створена је од стране чешког министра спољних послова Едварда Бенеша 1920. године и представљала је савез Чехословачке, Румуније и Краљевине СХС. Циљ алијансе био је одбрана од ревизионизма Немачке, Аустрије и Мађарске. Више на: <http://sourcebooks.fordham.edu/halsall/mod/1924benes1.html> (приступљено 21. 8. 2016).

[5] ПЦЕЖ, бр. 11 и 12, новембар 1926.

[6] Након забране „Чачанског гласа“ 1935. године Михаило Поповић и уредник Ђорђе Петковић покренули су „Нови глас“ наводећи да ће лист „расправљати актуелна политичка питања данашњице, општа и локална са исправне тачке гледишта“. Полиција је убрзо забранила рад ових новина схвативши да је „Чачански глас“ само променио име. [Димитрије Јањић, Драгиша Петровић, *Доктор Драгиша Мишовић* (Чачак: Центар за културу Чачак, 1979), 49-50]

[7] Аноним, „Привредна депресија“, *Нови глас*, 6. јул 1935.

[8] Више у: Милан Ристовић, *Немачки нови поредак и југоисточна Европа 1940/41-1944/45* (Београд: Службени гласник, 2005), 36-48; Др Душан Лукач, *Трећи рајх и земље југоисточне Европе* (Београд: Просвета, 1982), 53-65.

[9] Види: Весна Алексић, *Сједињене Америчке Државе и свјетска економска криза 1929-1939* (Београд: Стубови културе, 2010), 154-161.

[10] „Чачански глас“ је основан 1932. Године, а његов први уредник био је правник Ђорђе Миловановић. Сарадници листа су били Драгиша Мишовић, Александар Ђурчић, Милутин Смиљанић и многи други угледни грађани. Лист је након дугог прогона полиције и заплењивања бројева укинут 1935, а поново почиње да излази 1945. године под именом „Слободан глас“. Године 1951. враћа му се стари назив који је остао до данас. [Јањић, Петровић, *Доктор Драгиша Мишовић*, 49-50]

живот многих европских земаља финансиран америчким кредитима који се нагло повлаче. Критикују се и „непромишљено“ напуштање златног стандарда и ослањање на долар као „сигурну валуту“, као и лоша логистика плаћања астрономских ратних дугова (Немачка)¹¹, да би августа 1933. и јула 1934. године у њему осванули текстови који говоре о кризама као резултату цикличности система либералног капитализма као „болести система“ наводећи да је „слепи и неконтролисани просперитет“ 20-их довео до Велике депресије.¹² Детаљнију анализу даје „Нови глас“ из 1935. године наводећи да „криза и даље траје“ само нешто успоренијим темпом, те и да то није једина криза након Великог рата алудирајући на ону од 1918. до 1921. године. Критикују се привредна и економска аутархија водећих земаља као и „смислена инфлација“ ради појачања „дампинга“ робе по нижим ценама што омогућава привидан просперитет. Оштрина штампе уперена је и ка економском национализму који је нуспојава стихијске акумулације капитала без адекватне потражње.¹³

Чачанска штампа углавном паушално оцењује стање, узроке и последице економске кризе. Одлив злата из Европе у САД током 20-их година, напуштање златног стандарда, као и пропаст долара након пада берзе 1929. године, утицали су на девалвацију домаћих валута и инфлацију која је погодила нарочито пољопривредно оријентисане државе.

Такође, Велика депресија је погодила ревизионистичке државе (Немачка, Италија) које су искористиле слом *laissez faire* система („остави да ради“ - прим. прев.) и успоставиле економски национализам који је подигао царине у циљу заштите сопствене производње.¹⁴ Штавише, уништена немачка привреда је након рата оставила неизбрисив траг на привреду Подунавља које је зависило од јаког немачког економског блока (Аустрија, Немачка), док је јачање привреде нацистичке Немачке 30-их довело до политичких турбуленција у региону Краљевине, што свакако утиче на негативан однос чачанске штампе према либералном капитализму.

У оценама кризе штампа је најажурнија по питању домаћих (локалних и државних) тема. Светски економски слом и идеолошки суноврат либерализма постигли су глобални ефекат који се осећао и у чачанском крају. „Чачански глас“ из 1932. године говори о веома лошем стању у вароши по питању пољопривреде која „грца у дуговима“, а ниске цене производа уништавају куповну и платежну моћ сељака, док се храна „баца у смеће“. Такође, говори се о „празним дућанима и радионицама“ који су у дефициту и који се свакодневно сусрећу са „нагодбама, забранама и стечајевима“. Лист наводи и да је индустрија у „веома незавидном положају“ услед слабе потрошње, новчане оскудице и великих дажбина.¹⁵ „Чачански глас“ од 8. јула 1934. године највише обраћа пажњу на кредите и зајмове који су рикошетирали и одвели већину дужника у „дужничко ропство“. Лист истиче потребу сељака, занатлија и трговаца за зајмовима након пустоши коју су затекли после Великог рата, а који су имали каматну стопу „између

[11] Новица Булатовић, „О узроцима и последицама данашње кризе“, Чачански глас, 8. септембар 1934: Аноним, „О кризи“, Чачански глас, 15. децембар 1934. Картели су заправо облик споразумног удруживања истородних компанија које тиме практично постају монопол. Фирме чланице картела су независне, али под условом да се држе унапред договорених услова пословања. Тако је економски мултилатеризам у Европи нестао, а до Другог светског рата постојало је чак 180 картелских споразума од којих су најпознатији споразум о калају и шећеру (1931), чају и житарицама (1933). [Иван Беренд, *Економска историја Европе у XX веку* (Београд: Архипелаг, 2009), 81-84]

[12] Недељко Дивац, „Привредна криза“, Чачански глас, август 1933; М. Новаковић, „У чему је криза?“, Чачански глас, 8. јул 1934.

[13] Аноним, „Привредна депресија“, *Нови глас*, 6. јул 1935.

[14] *Laissez faire* је - економски систем слободне трговине без мешања државе. Овај принцип је готово напуштен 30-их када су интервенционизам и принцип регулисане привреде узели маха. [Робертс, *Европа 1880 – 1945*, 394-403; Алексић, *Сједињене Америчке Државе и светска економска криза, 184-190*; Ерик Хобсбаум, *Доба екстрема* (Београд: Дерета, 2002), 81-86]

[15] Танасије Илић, „Криза послова“, Чачански глас, 4. и 11. новембар 1932.

30 и 40%, док је код приватних зајмодаваца достигала невероватне висине“. Након краха Њујоршке берзе ниво цена се глобално суновратио што је значило пропаст за чачанске предузетнике и пољопривреднике који „нису могли да исплаћују ни камате ни главнице дугова што их је оставило на милост и немилост повериоца“. ¹⁶ Исти лист наводи пример ибарског рудника где радници зарађују 7-12 динара дневно, док се сељаци „са мршавим кравицама крећу по излоканим, блатњавим путевима“, а тиме се критикује импотентност државе која би јавним радовима повећала запосленост али и продуктивност изградњом инфраструктуре и увођењем модерних средстава превоза. ¹⁷ Спомиње се и крах средње класе који се упоређује са Албанском голготом и критикује држава што је на цедилу оставила „босе ратнике из велике епопеје“. ¹⁸ „Нови глас“ из 1935. године наводи изјаву југословенског министра социјалне политике Крмпотића који прогнозира да ће се индустрија стабилизovati системом „колонијалних ниских надница“ што би смањило расходе и повећало добит. ¹⁹

Талас економске кризе запљуснуо је Краљевину Југославију 1930. и почетком 1931. године. Један од најзначајнијих узрока јесте нагло смањење цена пољопривредних производа што је погодило Југославију као извозника углавном аграрних артикала. Куповна моћ сељака се знатно погоршала, а то је утицало на остале привредне гране, незапосленост, али и буџетске приходе. Национални доходак до 1936. године био је у сталном опадању (са 69,6 милијарди динара на 37,5 милијарди 1935. године). Положај сељаштва нарочито је био тежак услед

пада цена житарица и сточарских производа. Између 1929. и 1934. године цене биљних производа пале су за чак 61,2%, а сточарских за 51,7%, док су цене индустријских производа опале за око 25%. И занатлије и трговци су примили тежак ударац, па се тако број стечајева радњи знатно повећао у периоду од 1929. до 1933. године (1931. - 536; 1932. - 725), док је број незапослених растао по годишњој просечној стопи од око 11%. ²⁰

Почетком тридесетих година Чачак је био важан привредни, административни и образовни центар. ²¹ Међутим, млада индустрија у развоју са малим резервама и недовољним капиталом тешко се борила са долазећом кризом што је довело до отпуштања радника и повећавања губитака. *Акционарско друштво Јелица* (основано 1921. године), на пример, остваривало је константан губитак између 1931. и 1936. године, а посебно алармантна је 1931. у којој је губитак био већи него пет наредних година заједно. ²² *Фабрика харџије* (почела са радом 1930. године) осетила је жестоке последице економске кризе када су радницима знатно смањиване зараде и увођене разне казне на рачун плате, а било је и отпуштања, због чега је подигнут штрајк радника 1936. године. ²³ Чувена чачанска пивара *Крен и Сџанковић А.Д.* Чачак такође је искусила немилосрдне ударе кризе. Већ 1931. године уследио је нагли пад потрошње и производње који је довео до просипања 10 вагона пива у канал. Између 1932. и 1937. године рад пиваре се свео на пар месеци годишње, а до 1940. године фабрика се налазила пред банкротом. ²⁴

Пољопривреда је такође лоше прошла са смањењем цена у рангу републичког просека

[16] П. Р. Лојаница, „Економске кризе некад и сад“, *Чачански глас*, 8. јул 1934.

[17] М. Новаковић, „У чему је криза?“, *Чачански глас*, 8. јул 1934.

[18] Аноним, „Средњи сталез у превирању“, *Чачански глас*, 22. јул 1934.

[19] Аноним, „Привредна депресија“, *Нови глас*, 6. јул 1935.

[20] Дашић, *Економска криза у чачанском крају*, 20-23.

[21] Чачак је био седиште великог жупана Рашке области, као и Трнавског среза (од 1929), али и Жичке епархије. [Дашић, *Економска криза у чачанском крају*, 31]

[22] Исто, 36-41.

[23] Исто, 41-43.

[24] Исто, 47-50.

што је довело до тога да сељак продаје у бестење, а купује скупо неаграрне производе. Стечајеви занатских и других радњи били су свакодневница. Од 363 радње уочи економске кризе 148 је било одјављено у периоду између 1930. и 1935. Године, а само 1932. банкротирало је њих 77. Чачански кредитни заводи („Чачанска извозна и увозна банка“, „Чачански кредитни завод“, „Чачанска штедионица“ и други) трпели су недостатак инвестиција, док су улози све више повлачени јер се губило поверење у мале акционарске и приватне банке.²⁵

Критике либерализма углавном су упућене са становишта тешког економског стања у земљи и свету. Криза је пореметила и друштвене односе који су се све више заоштравали делећи већ дубоко подељену Краљевину, што ће се нарочито осетити у рату који је неумитно долазио. Либерализам је био у „слободном паду“ што је отворило врата другим идеологијама које су узимале маха у друштву, а то потврђује и чачанска међуратна штампа.

СССР – „Зло и нада“

Идеологија комунизма расла је током друге половине 19. века у оквирима социјализма и револуционарног радничког покрета и све до револуције у Русији превагу је односила идеја социјалдемократије. Лењин и бољшевици су развили појам комунизма претворивши га у снажан покрет и политичку доктрину док је програмска „библија“ - Комунистички манифест - поново актуелизована. Велики успех ове идеје представљало је оснивање прве комунистичке државе (СССР) 1921. године која је постала седиште револуционарног рада и Коминтерне. Преко Москве комунизам се брзо испољио у већини европских

земаља поставши најзначајнији илегални покрет 20-их и 30-их година 20. века.²⁶

Комунистичка партија Југославије основана је 1919. године као Социјалистичка радничка партија (комуниста), а име мења на конгресу у Вуковару 1920. где је као један од секретара изабран Чачанин Филип Филиповић. Партија је на првим парламентарним изборима после Великог рата 1920. године постала трећа странка по снази са 59 мандата од 419 посланичких места. Међутим, држава убрзо забрањује рад КПЈ доношењем „Обзнане“ (1920), док се након неуспелог атентата на регента Александра и убиства министра полиције Милорада Драшковића, за шта су оптужени комунисти, „Законом о заштити државе“ (1921) комунисти третирају као њени непријатељи. Период од 1921. до 1928. прошао је у дубокој илегалности и међустраничким сукобима, док се након увођења шестојануарске диктатуре у Краљевини Југославији 1929. године појачава активност комуниста на свим пољима са нарочито значајном улогом у Шпанском грађанском рату (1936-1939).²⁷

Чачанска штампа са различитих становишта преноси нарастајућу „левичарску климу“ која ће се у овом раду посматрати из угла анализе СССР-а као светског „комунистичког монолита“ који је за једне „притајено зло“, а за друге, „спасилац“ који представља контратежу владајућем либералном капитализму и нарастајућем фашизму.

Један део чачанске штампе, која је била под великим утицајем белогардејаца, гледала је СССР као „царство насиља, самовоље, царство Сатане“.²⁸ Оштро се критикује однос бољшевика према црквеној имовини и говори се да желе „крст да замене јеврејском звез-

[26] Андреј Митровић, *Време нејирљивих* (Београд, 1974), 59-63; Робертс, *Европа 1880 - 1945*, 462-468.

[27] Видети: Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988* (Београд: Нолит, 1988), књига I, 103-114, 150-160, 188-190, 193-195, 220-240.

[28] ПЦЕЖ, бр. 9 и 10, септембар - октобар 1923, 123.

[25] Дашић, *Економска криза у чачанском крају*, 22-23.

дом пентаграмом²⁹ и поистовећује настанак „црвене државе“ са вавилонским ропством које ће се окончати уз молитву („јер Русији иде спас“), алудирајући на повратак „белих“ и поновно успостављање царства.³⁰

За разлику од антисовјетски настројене штампе која је стереотипна, перфидна, изразито тенденциозна и умногоне десничарска, просовјетска чачанска штампа је аналитичнија, софистициранија и своје текстове углавном базира на антилиберализму и антифашизму. Најпре, Совјетски Савез се посматра као једна врста дефанзивног блока против нарастајуће фашистичке претње која је засењила старе европске империје. „Чачански глас“ из 1935. године говори о „дефанзивној сили“ СССР-а која „чини се води мирољубиву политику“, али због претње Хитлера са запада и Јапана са истока убрзано развија војну силу. Посебно се истиче моћ совјетске авијације која би могла да броји и до 4.000 авиона и 100.000 особља, а нарочита пажња се посвећује значајној улози жена-пилота у совјетској армији. Наводи се и гигантска фабрика авиона „22. октобар“ која запошљава 20.000 радника и која се пореди са француском фабриком „која запошљава само 2 хиљаде“. Чланак говори и о масивним шестомоторним супербомбардерима, као и о планској изградњи око 5.000 нових аеродрома, тако да „сваки колхоз и совхоз има свој аеродром“.³¹

Поред истицања моћи совјетске војне машинерије, „Нови глас“ од 11. маја 1935. године преноси говоре Стаљина и министра Молотова у којима се истиче да Европа препознаје и респектује моћ СССР-а и да „то нагомилано оружје можда буде потребно за очување мира“. Потенцира се и на апсолутном противљењу рата, али и на својеврсној победи над капитализмом и троцкистима, тако што

је СССР изградио сопствену индустрију, а не да „за скупе паре купују тенкове и авионе у иностранству“.³² Штампа велича совјетску дипломатију и политички морал кроз текст о француско-совјетском антинемачком споразуму и обустави размене дописника француске и совјетске штампе због све чешћих афера „око шпијунаже, подмићивања и сличног“.³³ „Чачанске новине“³⁴ из 1937. године разматрају могућности споразума Хитлерове Немачке и Стаљиновог СССР-а кроз призму замршених политичких и дипломатских односа на релацији Берлин - Москва - Лондон. Преносећи текст из енглеског „Гардијана“ лист сматра да договора у скорој будућности не може бити „док су Хитлер и Стаљин на власти“.³⁵

Совјетски Савез се посматра и кроз унутрашњу политику која је успешно одолевала економској кризи. „Чачански глас“ доноси вести о „индустријском цину“, електричној централи на реци Дњепар („Дњепрострој“),³⁶

[32] Аноним, „Совјети против рата“, *Нови Глас*, 11. мај 1935.

[33] Француска и Совјетски Савез су 1935. године потписали споразум о сарадњи у случају рата који је био усмерен против нацистичке Немачке. Хитлер је врло брзо одговорио на овај акт Антикоминтерна пактом са Јапаном новембра 1936. године. Пре тога потписан је Англо-немачки споразум који је имао за циљ немачки покушај изолације СССР-а. [Аноним, „Француско-совјетски споразум“, *Нови глас*, 11. мај 1935; Аноним, „Француска штампа је увређена“, *Нови Глас*, 11. мај 1935; Робертс, *Европа 1880 – 1945*, 564–580]

[34] Одлука о оснивању недељног листа „Чачанске новине“ донета је 1936. године. Власник листа је био Жика Вујичић који је окупио многе сараднике међу којима су били и Ратко Митровић, Драгиша Мишовић и Александар Ђурчић. Први број излази априла 1937. године (укупно је било 6/7 бројева од којих су два одлуком државног тужиоца била забрањена). [Недељко Јешић, Младен Стефановић, *Рајко Мишовић* (Чачак: Чачански глас, 1979), 53–54]

[35] Наравно, испоставило се да се предвиђања листа нису остварила имајући у виду споразум Рибентроп-Молотов о ненападању из 1939. који је био на снази пуне две године. [Аноним, „Немачка и Русија“, *Чачанске новине*, 30 април 1937]

[36] Изградња гигантске хидроелектране на реци Дњепар трајала је од 1928. до 1933. године. Шеф пројекта од 200 милиона рубаља био је амерички пуковник Хју Купер који је са тимом стручњака по први пут донео америчку технологију у Русију. „Дњепрострој“ је запослио више од 10.000 грађитеља, а капацитет електране био је око 550.000 киловата. Електрана је повезана са Донским басеном где су се налазила богата налазишта нафте и угља, што је представљало покретач планиране индустријализације. [Беренд, *Економска историја Европе у XX веку*, 170–171]

[29] Исто; ПЦЕЖ, бр. 10, октобар 1925, 269.

[30] ПЦЕЖ, бр. 6, јун 1933, 159.

[31] Аноним, „Дефанзивне силе Русије“, *Чачански Глас*, 19. јануар 1935.

који, поред тога што повезује најудаљеније крајеве Совјетског Савеза, представља и својеврсну туристичку атракцију.³⁷ Снага СССР-а огледа се не само у привреди већ и у науци, култури и уметности, а извештавања штампе попримају митски карактер. Говори се о „огромним наслагама злата“, окрећању „поучној литератури и музици“, као и о тријумфу научног социјализма совјетским проналаском апарата „који ће снимати рад мозга и процес стварања мисли“. Наводи се и поклањање пажње путевима и железницама, као и ваздушном саобраћају који има за циљ повезивање неприступачних крајева, а посебно је интересантан извештај да ће се из Москве „пустити ракета да нарочитим апаратима испита тајне васионе“.³⁸

Совјетска аграрна политика се такође налази у видном пољу чачанске штампе. „Нови глас“ из 1935. године оцењује да је положај сељака у Краљевини веома лош и наводи пример индустријализације Совјетског Савеза која је у служби сељаштва. Истиче се производња пољопривредних машина као гаранта напретка тако да су „сви земљорадници и сва газдинства снабдевена најсавршенијим плуговима – тракторима и вршалицама“. Таква политика, према овом листу, довела је до скока цена хлеба за око 18% и надница за око 35%, а такође се истиче и брига државе за здравље сељака у смислу побољшања њихове исхране.³⁹ Исти лист анализира историју аграрне политике Русије са посебним освртом на дефиниције совхоза, колхоза и кулака са јасном оценом победе совјетске

политике колективизације над индивидуализмом (кулацима), односно капитализмом.⁴⁰

Русија/СССР се код антисовјетске штампе гледа очима белогардејских избеглица који су се након грађанског рата населили широм Европе, а нарочито у Софију, Београд и Париз који су постали центри одбегле руске „беле“ интелектуалне елите и племства. Званична Краљевина СХС/Југославија и сама је гајила отклон према Совјетском Савезу чији су званични дипломатски односи почели тек 1940. године када Југославија коначно признаје совјетску власт у Русији.⁴¹ Пролевичарски настројена штампа, са друге стране, говори о СССР-у из перспективе 30-их година и успеха совјетске привреде и политике критикујући либерализам и фашизам, али занемарујући велике проблеме СССР-а у претходној деценији и цену коју су Руси платили за рапидну индустријализацију и повратак у ред великих сила.

Након веома тешког периода грађанског рата у Русији (1918-1921), сукоба са Пољском, Јапаном на Далеком истоку, као и са Чешком легијом⁴², Лењинова Русија се окренула унутрашњим проблемима. Партијски сукоби кулминирали су побуном у поморској бази у Корнштату (1921) коју је сломио Лав Троцки и која је довела до владавине терора посредством „Чеке“, када је диктатура пролетаријата заправо постала диктатура Партије. Уз политичку настала је и жестока економска криза која је довела до подстицања одузимања земље и „радничких контрола“ у фабрикама, а једна од мера бољшевика био је „ратни комунизам“

[37] Аноним, „Индустрија у Русији“, *Чачански глас*, 5. август 1934.

[38] Поред наведеног, „Нови глас“ преноси и вест о изградњи емисионе радио-станице у Сибиру која ће одржавати везу са крајевима на далеком северу. Насељавање пустих крајева такође је тема, као и културно уздицање пасивних поларних крајева деловањем путујућих позоришта. [Аноним, „Напредовање северних крајева“, *Нови глас*, 6. јул 1935; Аноним, „Свет у пресеку“, *Чачански глас*, 6. април 1935]

[39] Аноним, „Вести за сељака“, *Нови глас*, 6. јул 1935.

[40] Аноним, „Сељак и земља у Совјетској унији“, *Нови глас*, 11. мај 1935.

[41] Види: Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану* (Београд: Чигоја штампа, 2006), 43-46, 409-443.

[42] Чешка легија била је борбена формација у склопу француске армије (од 1919) која је оперисала у Русији након Великог рата и била прва савезничка војска која је укључена у руски грађански рат на страни „белих“. Чеси су заузели око 4.000 километара транссибирске железнице и чак освојили Владивосток од бољшевика. Ситуација је смирена посредством САД-а тек 1922. године. [Робертс, *Европа 1880 – 1945*, 365-366]

- апсолутна контрола државе над приносима. Лењин 1921. године уводи чувени НЕП (Нова економска политика), али је стравична глад из 1921/22. године однела више милиона људских живота, а Совјете је спасла помоћ која је стигла из Сједињених Америчких Држава.⁴³

Након Лењинове смрти 1924. године уследила је „борба за власт“ коју је добио Стаљин величајући култ „лењинизма“ што га је, између осталог, избацило у први план. Стаљин је од својих противника преузео идеју интензивне индустријализације и колективизације села, као и доктрину „социјализма у једној земљи“, чиме је у први план ставио потребе Русије у односу на идеју „светске револуције“. Велики искорак СССР-а у спољној политици представљала је Коминтерна (основана 1919. године), а посебно Шпански грађански рат (1936-1939), када се СССР отворено супротставио фашизму што је и те како утицало на позитивну слику код дела чачанске штампе.⁴⁴

Највеће „дивљење“ пролевичарска чачанска штампа показала је према успону совјетске привреде у жеку економске кризе. Индустријска и пољопривредна производња у Русији се до 1927. године враћају на предратни ниво. Фабрике су већином национализоване и пословале су политиком организованог планирања која се огледа у два петогодишња плана почев од 1928. године. До 1937. године дошло је до спектакуларног пораста производње када је чак 80% руске индустријске производње потицало из постројења саграђених након 1928. године. Међутим, највећи терет индустријализације пао је на сељаштво. Оно је потпало под политику колективизације која је до 1939. година обухватила скоро 100% обрадиве површине. Чачански листови били су егзалтирани совјетским успехом усред

кризе, али ипак нису преносили значајне социјалне ефекте овог прогреса. Приближно два милиона људи је погинуло, а по логорима и другим радничким насељима било је око три милиона ухапшених. Многи кулаци су убијани или транспортовани, па је тако током седам година четврте деценије 20. века нестало око пет милиона људи из европског дела СССР-а, а сам Стаљин је рекао касније да су то били већи напори него Други светски рат.⁴⁵

У локалном историјском и идеолошко-политичком дискурсу, а нарочито након распада СФРЈ, Чачак се обично приказује као „четнички крај“. Занемаривање улоге КПЈ у Чачку пре 1941. године дело је нових и модерних политичко-историјских тенденција. Међутим, стварност је свакако другачија. Упркос великим сметњама, КПЈ је у првим годинама након Великог рата имала значајну подршку у Чачку. Већ 1920. године у граду се налазило око 35 сеоских партијских организација (скоро више него у Ваљеву и Скопљу заједно). Чачак је на првом конгресу КПЈ у Вуковару 1920. године дао два представника (Филипа Филиповића и Косту Новаковића) који су практично постали лидери странке. Након „Обзнане“ дошло је до смањивања обима делатности, али и до прогона и хапшења угледних чланова странке попут Косте Новаковића и других. Тридесетих попуштају државне стеге и КПЈ добија поново на снази, а нарочито примањем др Драгише Мишовића који је заједно са адвокатом Александром Ђурчићем, професором Гимназије Милутином Смиљанићем, Ратком Митровићем и другима организовао низ штрајкова (*Фабрика харџије* 1936, бојкот потрошача електричне енергије 1933 и др.), предавања, добротворних акција, илегалних окупљања, као и протеста против аншлуса и митинг подршке Чехословачкој (1938). Колики је био њихов утицај говори и изјава среског начелника Живана Томића 1940. године да је

[43] Више у: Робертс, *Европа 1880 – 1945*, 462-473.

[44] Више у: Адам Улам, *Недовршена револуција* (Београд: Просвета, 1990), 183-198; Каролин Вар, К. М. Паникар, Ј. М. Ромеин, *Двадесето стољеће* (Загреб: Напријед, 1969), 95-106; Робертс, *Европа 1880 – 1945*, 472-480.

[45] Више у: Беренд, *Економска историја Европе у XX веку*, 155-192.

Чачак „главни комунистички центар“. На крају, били су оснивачи, сувласници и сарадници најзначајнијих чачанских новина у међуратном периоду, па стога и не чуди очита „леви-чарска“ настројеност локалне штампе.⁴⁶

„Господин Мусолини“, нацизам и „троглава Хидра“

Иако формално победница у Великом рату, Италија је била дубоко незадовољна одлукама Версајске мировне конференције (Ријечка криза)⁴⁷, што ју је сврстало у ред ревизионистичких држава. Незадовољство је расло и због послератне економске кризе и инфлације, а са демобилизацијом је дошла и велика незапосленост што је убрзало долазак националиста, односно Мусолинијевих фашиста, на власт 1923. године. Утемељење фашизма у Италији имало је много мањи значај од большевизма у Русији и нацизма у Немачкој. Иако минорне снаге и ефикасности, фашизам у Италији је деловао импресивно и убедљиво што је ову земљу сврстало у ред великих сила. Претензије Мусолинијевог пројекта обнове Римског царства лежале су у колонијама (Африка), Средоземљу, али и у

Подунављу где се као њен највећи противник налазила Краљевина СХС/Југославија.⁴⁸

Велики политички притисак који је Мусолини вршио на Краљевину Југославију и те како се осетио у чачанској штампи. Листови најпре истичу ангажовање Италије на Средоземљу и у источној Африци. „Нови глас“ из 1935. године пише у јеку италијанско-абисинијског сукоба (1935-1936). Говори се о италијанском „звечкању оружјем“ и слању деце у „кланицу зарад добијања абисинијских рудника“. Наводи се и састанак Друштва народа у Швајцарској који ће разматрати италијанску интервенцију и критикује организацију због политике „анексије зарад мира“, што довољно говори о снази ове међународне организације у међуратном периоду.⁴⁹ Исти лист говори о сукобу у Абисинији као претечи неког „великог сукоба народа“, али се наводи и неспособност великих сила да спречи „ратно безумље“.⁵⁰ Лист пише о могућој анексији Абисиније као некој врсти компромиса са Француском која би у том случају учврстила утицај у Тунису.⁵¹ Италија је представљала озбиљну претњу на Средоземљу, па тако „Чачанске новине“ 1937. године пишу о разилажењу Британије и Италије која угрожава енглеску „животну линију“ – Гибралтар, Малта, Кипар, Суецки канал. Такође наводи да се Италија после освајања Абисиније (Етиопије) 1936. године окренула грађанском рату у Шпанији где подржава генерала Франка и прети одузимањем Балеарских острва. Критикује се италијански империјализам који заправо представља маску за економску кризу која влада „код куће“.⁵²

[46] Радисав Недељковић, *Зайиси и сећања из народно-слободилачке борбе у чачанском крају* (Горњи Милановац: Дечје новине, 1988), 15-52; Јањић, Петровић, *Доктор Драјиша Мишовић*, 37-71; Радмило Кљајић, *Др Драјиша Мишовић* (Горњи Милановац: Дечје новине, 1979), 67-101; Милутин Јаковљевић, „Делатност Косте Новаковића у Чачку“, *Косића Новаковић у ратничком јокрешу Србије и Југославије* (1989), 156-159; Јешић, Стефановић, *Рајко Мишовић*, 29-32, 39-41, 43-49, 81-93, 104-105; Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988* (Београд: Нолит, 1988), књига I, 155.

[47] Италија је, иако победница у рату, била изузетно незадовољна с обзиром да њени савезници нису поштовали Лондонски уговор из 1915. године који се тицао присаједињења Истре и Далмације Краљевини Италији. Оснивање Краљевине СХС озбиљно је пореметило планове Италије која је имала претензије на Јадрану и Балкану, па је тако одмах након рата дошло до заоштравања односа око Ријеке. Италијански песник Д'Анунцио, заједно са једним италијанским генералом, заузима Ријеку 1919. године. До компромиса савезника са Италијом дошло је 1920. године када Италија добија Истру. Ријека је постала слободан град, а песник и учитељ Бенита Мусолинија (Д'Анунцио) био је протеран из ове јадранске луке. [Робертс, *Европа 1880 – 1945*, 374-375]

[48] Ерик Хобсбаум, *Нације и национализам од 1780.* (Београд: Филип Вишњић, 1996), 149-151; Вар, Паникар, Ромеин, Двадесето столеће, 59-63; Андреј Митровић, *Фашизам и нацизам* (Београд: Политика, 1979), 33-39; Тодор Куљић, *Фашизам* (Београд: Нолит, 1987), 59-74.

[49] Аноним, „Противници рата“, *Нови глас*, 6. јул 1935.

[50] Аноним, „Италија и Абисинија“, *Нови глас*, 11. мај 1935.

[51] Аноним, „Италија ће анектирати Абисинију“, *Нови глас*, 24. мај 1935.

[52] Аноним, „Енглеско-италијански сукоб“, *Чачанске новине*, 15. мај 1937.

Поред штурних објашњења фашистичког корпоративног система власти који служи да „прикрије драстичност диктатуре“⁵³, чачанска штампа се, помало необјашњиво, слабо осврће на честе италијанско-југословенске спољно-политичке сукобе. Ипак, један занимљив чланак „Чачанског гласа“ из 1934. године доноси суштину проблема ових сукоба. Наиме, лист наводи да Мусолини обнавља Римско царство преко Југославије и Грчке, покушавајући да, заједно са Хитлеровом Немачком, из игре избаце Александровог савезника Француску. „Глас“ пише и да је Мусолинију циљ Подунавље и „васкрснуће Аустро-Угарске“ као државе под италијанским протекторатом и тампон-зоне „између Јужних Словена и Германа“. Помињу се и Мусолинијеви савезници за овај подухват – Албанија, Мађарска, Аустрија и Бугарска, али и Павелићеве усташе који су у емиграцији у Италији. На крају, наводи се и изјава италијанског дипломате грофа Сфорце да „уједињење Јужних Словена може само да користи Италији“.⁵⁴

Покретање Другог абисинијског рата (1935-1936) и ангажовање Италије у њему очито је представљао како демонстрацију италијанске империјалне политике, тако и мањак ефективности Друштва народа, што се види и по писању чачанске штампе. Сукоб је представљао и зенит популарности Бенита Мусолинија који је засењен Шпанским грађанским ратом, Аншлусом и успоном његовог политичког „брата“ Адолфа Хитлера.

Значајнији одјек у штампи требало је да има Мусолинијева политика константног притиска према Балкану, али је изостала јер су се чачански листови углавном окретали анализама идеја нацизма и фашизма, дајући понекад примере из спољнополитичке праксе. Италијанска политика према Подунављу

[53] Др Мирко Косић, „Бољшевиизам, фашизам и национал-социјализам“, *Чачански глас*, 19. новембар 1933; Др Љуба Поповић, „Експерименти“, *Чачански глас*, 24. децембар 1933.

[54] Аноним, „Неуспеси Г. Мусолинија“, *Чачански глас*, 25. март 1934.

представљала је њихову верзију „животног простора“ где је као главног противника Мусолини оквалификовао версајску Југославију. Окружена ревизионистичким земљама (Аустрија, Мађарска, Бугарска), Краљевина је била у тешком положају пред агресивним нападима Италијана и (од 1933. године) нацистичке Немачке. Италијанско ангажовање у Албанији, затим подршка Павелићевим усташама у диверзантским акцијама и подизању устанка, као и Хиртенбершка афера, подгрејали су атмосферу на Балкану и утицали на постепено приближавање Немачкој зарад смиривања страсти.⁵⁵

У односу на фашистичку Италију, нацистичка Немачка је представљала много већу опасност не само за Краљевину Југославију, већ и за читаву Европу. Хитлерова политика „животног простора“ (*Lebensraum*) имала је правац „продора на Исток“ (*Drang nach Osten*), што је директно угрожавало версајске земље (Чехословачка, Пољска, Југославија, Румунија), а са друге стране доводило Хитлера у савезништво са ревизионистичким државама (Аустрија, Италија, Мађарска, Бугарска). Интензивно интересовање чачанске штампе за питања нацизма не чуди, па се овај проблем може посматрати из угла Немачке ратнохушкачке политике и антисемитизма као неизоставног дела нацистичке расне политике.

Немачка је од уједињења (1871) представљала значајну снагу са огромним културно-економским и политичким утицајем, нарочито на земље Источне Европе. Након краха у Великом рату, инфлације, глади и кризе, земље истока Европе изгубиле су важног

[55] Хиртенбершка афера била је повезана са Мусолинијевим настојањима да наоружа мађарске ревизионисте и реваншисте. Око 40 вагона оружја под ознаком „старог гвожђа“ приспело је у Мађарску, док је 7 упућено у фабрику оружја у Хиртенбергу у Аустрији. Са друге стране, усташки поглавник Павелић је обитавао у Италији, а у једној здравици на свечаном пријему код фашистичког префекта Кварнера изречено је да ће Хрватска постати слободна земља под влашћу Италије, док ће Далмација постати њен неотуђив део. [Лукач, *Трећи рајх и земље југоисточне Европе*, 56-57; Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988*, књига I, 186.]

партнера у сваком смислу, па је стога поновни успон под Хитлером, почев од 1930. године, помно испраћен чак и у локалним чачанским медијима. „Чачански глас“ 1932. године пише о „новој револуцији у Немачкој“⁵⁶ алутирајући на долазак нациста на власт, као и да се Хитлер жустро бори за сваки глас на изборима.⁵⁷ Након што га је „дрвени титан“ Хинденбург, по закону и уставу Вајмарске републике, поставио за канцелара, Хитлер расписује нове изборе и изјављује да ће они бити последњи у Немачкој. Нацисти освајају већину гласова док Хитлер законом о давању овлашћења суспендује устав и постаје неприкосновена личност, а нацистичка партија једина дозвољена политичка странка у земљи.⁵⁸

Након освајања власти, нацисти су убрзано радили на наоружавању и припремању терена у Европи за „коначни обрачун“. „Чачански глас“ 1934. године пише о састанку британског министра спољних послова Џона Симонса и немачког амбасадора у Лондону Леополда фон Хоеша у оквиру којег је било речи о забринутости Симонса о „великим напорима“ Немачке да се наоружа о чему је разговарао и са италијанским послаником, али и са званичницима у Берлину.⁵⁹ Исте године лист пише и о напорима Немачке да подстакне агресивнији реваншизам код Мађарске наводећи да је „Мађарска земља злочина“, што свакако осликава страх Југославије од „ревизионистичког блока“ земаља.⁶⁰ Успон нацизма је имао утицаја и на

„домаћем терену“. Најпре се издваја извештај о предавању адвоката Александра Ђурчића, истакнутог чачанског левичара, на Народном универзитету у Чачку (основан 1933) о опасностима фашизма за који сматра да носи „заставу варварства“.⁶¹ „Глас“ такође пише и о ставовима Димитрија Љотића израженим у листу „Отаџбина“ о корпоративној држави као могућем излазу из кризе, што се тумачи као пут „ка фашизму“, као и о Љотићевој оштрој критици левичарских текстова у „Чачанском гласу“.⁶²

У години доношења Нирнбершких закона (1935)⁶³ немачки нацизам представља све већу претњу европском крхком версајском поретку. Чачанска штампа је брујала о фашизму као изазивачу рата од Европе до Далеког Истока. Године 1935. „Чачански глас“ у тексту „Фашизам као непрекидна ратна опасност“ наводи да „Хитлер жели коло крвавих обрачуна међу народима“, а као главни циљеви се наводе поход на Исток и аншлус Аустрије.⁶⁴ Као додатак помиње се и Јапан чији фашистички империјализам угрожава интегритет Кине и Совјетског Савеза са јасном алузијом на идеологију фашизма као главне претње човечанству.⁶⁵ Говори се и о продору фашизма у „колевку

Александра. У чланку се говори и о Мађарима као европским „несродницима“ и као историјским противницима словенских народа. Такође, видљив је и страх од оживљавања Аустро-Угарске државе. [Аноним, „Куда воде Мађарску?“, *Чачански глас*, 8. децембар 1934]

[61] Александар Ђурчић препознаје фашистичко антисловенство које, као и многи интелектуалци у то време, упоређује са мраком средњег века. Такође, критикује Немце, чудећи се како је могуће да су поред великих цивилизацијских помака (струја) потпали под „мађијску моћ враџбина“. [Аноним, „Са Народног универзитета“, *Чачански глас*, 11. март 1934]

[62] Аноним, „Око „Отаџбине“ Г. Љотића“, *Чачански глас*, 8. април 1934.

[63] Нирнбершки закони представљали су антисемитске законе који су усвојени 1935. године. Они су лишили Јевреје немачког држављанства и предвиђали су забрану брака између Немаца и Јевреја. [Митровић, *Фашизам и нацизам*, 47-51]

[64] Т. Дарик, „Фашизам – непрекидна ратна опасност“, *Чачански глас*, 6. април 1935.

[65] Аноним, „Путеви јапанског империјализма“, *Чачански глас*, 6. април 1935.

[56] Аноним, „Кроз цео свет“, *Чачански глас*, 13. новембар 1932.

[57] Аноним, „Кроз цео свет“, *Чачански глас*, 6. новембар 1932.

[58] Нацистичка странка је на најављеним „последњим“ изборима 1933. освојила око 44% гласова, а са гласовима других националистичких партија (8%) Хитлер је обезбедио позицију канцелара у трогодишњем периоду. Са својим СА паравојним трупима „убедио“ је партије центра да гласају за Закон о давању овлашћења који је практично суспендовао устав и учинио Хитлеру вођу апсолутном. [Митровић, *Фашизам и нацизам*, 26-40; Кулић, *Фашизам*, 74-94]

[59] Аноним, „Против немачког наоружавања“, *Чачански глас*, 1. децембар 1934.

[60] Након марсејског атентата порастао је анимозитет према Мађарској која се етикетира као организатор убиства краља

братства, једнакости и слободе“, али и о Љотићевој „фашистичкој партији“ „Збор“ која је ушла самостално на парламентарне изборе 1935. године.⁶⁶

Лист „Нови глас“ је оштрији, аналитичнији, свеобухватнији, али и видно просовјетски када је у питању тумачење претње коју је представљао нацизам. Истиче се Хитлерова политика наоружавања „гвозденим темпом“ и грађења мира „бродовима, тенковима и авионима“.⁶⁷ У тексту „Немачка данас“ анализирају се кризна послератна историја Немачке и успон нациста који су кроз ратно хушкање и оптуживање Јевреја, Пољака, версајског система и комунизма скретали фокус са акутних проблема у самом немачком друштву и економији.⁶⁸ Под паролом „спасавања света од комунизма“ Хитлер упућује свој поглед „ка земљама на Истоку“, а „Нови глас“ преноси и део Хитлеровог говора из 1935. у којем казује о „немачком мачу који ће бити плуг немачке нове груди“ на Истоку.⁶⁹ Помало „навијачки“ лист преноси стварање Балканског пакта (1934) и одбрамбеног споразума Француска-Чехословачка-СССР као велику победу антифашистичке Европе са нагласком на велику улогу Совјета као највеће бране према фашизму.⁷⁰ Помиње се и тобожње „брачно путовање“ Хермана Геринга по Балкану у циљу учвршћивања односа са тамошњим државама, што се завршило крахом и поразом нацистичке дипломатије.⁷¹

„Нови глас“ етикетира фашизам као анахрони историјски догађај који има

[66] Видна је забринутост медија због продора фашизма у колевку модерне демократије. Ипак, сматрају да је деловање десничара и националиста осуђено на пропаст због природног отпора демократских и антифашистичких снага француског друштва. [Аноним, „Фашизам у Француској“, *Чачански глас*, 13. април 1934; Аноним, „Једна априласка шала“, *Чачански глас*, 13. април 1934]

[67] Аноним, „Противници рата“, *Нови глас*, 6. јул 1935.

[68] Аноним, „Немачка данас“, *Нови глас*, 20. јул 1935.

[69] Аноним, „Изазивачи рата“, *Нови глас*, 24. мај 1935.

[70] Аноним, „Немачка и пактови“, *Нови глас*, 24. мај 1935.

[71] Аноним, „Ствараоци мира“, *Нови глас*, 20. јул 1935.

обрнути друштвени процес (губитак слободе), али и да својом „тоталном реакцијом“ плаши своје противнике који су исувише слаби за одговор. Иако посматра егзистенцију фашизма као „бесмислену“ и предвиђа му скорашњи крах, у писању се примећују притајени страх и анксиозност коју улива „најезда фашизма“. Преноси се усташеност Француске, традиционалног Југословенског савезника, од немачког реваншизма и италијанског притиска нарочито након октобра 1934. године и убиства краља Александра и француског министра Бартуа. Помиње се и градња Мажино линије, али и проблем са агресијом Јапана на француске колоније у Индокини. Поглед се пребацује на Британију за коју се констатује да је неутрална, бесциљна и несигурна.⁷² Фашистички вирус се према листу шири на Шпанију у којој бујају „клерофашисти и инквизиција“. Аутор пореди ову идеологију са мраком средњег века, док једину брану чине комунисти са Совјетским Савезом као предводником.⁷³

Приближавајући се 1939. години наслови у чачанској штампи постају све мрачнији и песимистичнији. „Чачанске новине“ предвиђају свеопшти сукоб наводећи да „Европа дрхти и ври“ пред Васкрс 1937. године и да је за фашисте „рат инструмент где се огледају најбоље врлине човека“.⁷⁴ Немачка и Италија су припремале терен преиспитујући снаге њихових противника, а као полигон за такву идеју послужио је Шпански грађански рат (1936-1939). Снажно подржавајући генерала Франка, фашистичке државе су показивале моћ и одлучност у својим намерама. „Чачанске новине“ 1937. сликовито описују ситуацију на Пиринејском полуострву и учешће Немачке наводећи да је „Бог рата прогутао Шпанију“. Такође критикују Друштво народа као и Велику Британију за пасивност и неодлучност

[72] Аноним, „Изазивачи рата“, *Нови глас*, 24. мај 1935.

[73] Аноним, „Поводом најезде фашизма“, *Нови глас*, 20. јул 1935.

[74] Аноним, „Фашизам и рат“, *Чачанске новине*, 30. април 1937.

по питању немачке интервенције у Шпанији. Организацију Лиге народа описују као Лигу држава различитих и супротстављених интереса што је класификује као немоћну пред фашистичком буром. Лист констатује да је Француска слаба и под утицајем Велике Британије чија се бојажљивост истиче као главни кривац за политичку кризу у Европи.⁷⁵

Ипак, штампа тражи трачак наде у природној и неминовној цивилизацијској победи демократије над силама насиља и диктатуре. „Чачанске новине“ виде светлост на крају тунела у великом изборном поразу профашистичких снага у Белгији, Француској, Сједињеним Америчким Државама наводећи да се фашизам хранио тренутном слабашћу демократије и да се након ових избора налази пред непробојним антифашистичким блоком.⁷⁶ То се одражава и на писање о стању на домаћем терену где се Љотићеве изјаве посматрају као непријатељске према „слободи и демократији“. У чланку „Погрешна дилема“ критикује се Љотићева искључивост у предавању о „два излаза“ - фашизам или комунизам - и наводи се да би чачански сељак природно био против богатих (фашиста).⁷⁷ Интересантан чланак из истог листа говори о фолксдојчерима који су се, обучени у шумадијску народну ношњу, потукли у једној београдској кафани узвикујући фашистичке пароле, што лист види као скандалозан и „јадан“ потез југословенских фашиста.⁷⁸

Чачанска штампа карактерисала је идеологије фашизма и нацизма као ратне, експанзивне, нетолерантне и антикомунистичке (антисовјетске) не изостављајући ни прилике

у далеком Јапану. Идеологије екстремног национализма и расизма добиле су замањак доласком Хитлера на власт у Немачкој 1933. године који је заједно са својим идеолошким „братом“ и узором Бенитом Мусолинијем припремао терен за сукоб који ће поништити Версајски мировни споразум и створити нови светски поредак. Између 1933. и 1939, када је и званично почео Други светски рат, силе Осовине (Немачка, Италија и Јапан) изазивале су низ криза (Манџурија, Индокина, Абисинија, Шпанија, Чехословачка, Пољска) које су имале за циљ дестабилизацију постојећег поретка и имплементирање фашистичког империјализма.

Незаобилазна тема када је у питању анализа фашизма и нацизма јесте антисемитизам као посебни део идеје расизма. Модерни антисемитизам, настао у другој половини XIX века, наслањао се на традиционалне оптужбе за деицид, али се по први пут јавља у организованом облику у програмима политичких странака и другим формама. Кулминацију и најрадикалнији облик доживљава у расистичком и антисемитском програму Хитлерове Националсоцијалистичке партије. Јевреји су оптуживани, између осталог, за комунизам, економску доминацију и светску заверу, да би временом антисемитизам захватио шире слојеве становништва.⁷⁹

У Краљевини СХС/Југославији антисемитизам ни по обиму ни по интензитету није био на нивоу као у неким земљама, поготово Средње Европе. Све до 1941. године инциденти се могу категорисати као појединачни и изоловани, углавном без насиља, док организованих странака и институција у међуратној Југославији није ни било. Све до тридесетих година, када се антисемитизам јавио као „увозни продукт“ из Средње Европе, однос према Јеврејима био је на граници филосемитизма. Офанзивну

[75] Аноним, „Друштво народа и Шпанија“, *Чачанске новине*, 4. јун 1937.

[76] Аноним, „Опадање фашизма“, *Чачанске новине*, 15. мај 1937.

[77] Аноним, „Погрешна дилема“, *Чачанске новине*, 30. април 1937.

[78] Аноним, „Војска фашистичког покрета“, *Чачанске новине*, 15. мај 1937; Више о покрету Димитрија Љотића до 1941. године види у: Младен Стефановић, ЗБОР *Димитрија Љотића* (Београд: Народна књига, 1984), 22-29, 35-47.

[79] Милан Лишанчић, Наталија Наумовић, „Издак из анонимности“ – Јевреји у Чачку до 1941. године“, *Зборник радова Народне музеја у Чачку XLIII* (2013).

спољну политику Хитлеровог режима осетила је и Југославија у коју је дошла, између осталих, и политика антисемитизма. Она се манифестовала углавном преко штампе, али и у другој половини 30-их преко политике ЈНП „Збор“ Димитрија Љотића.⁸⁰

Иако нема сведочанства о отвореним вербалним и другим сукобима са домаћим Јеврејима, поједини чачански штампани медији су спорадично објављивали текстове са антисемитским садржајима. „Чачански глас“ је 1933. године објавио текст „Јевреји долазе“ који је говорио о маси надлазећих немачких Јевреја „који су исисали немачки народ а сад хоће и нас“, као и то да „иако имају новаца нека обићу Југославију и нека иду у Палестину“.⁸¹ „Преглед црквене епархије жичке“ (ПЦЕЖ) у својим текстовима током 20-их и 30-их такође садржи антисемитске текстове који се углавном баве традиционалним оптужбама за „ритуално убиство“, комунизам и светску заверу. Тако се у тексту из 1921. године у негативној конотацији говори о процесији „жртвовања“ животиња⁸², док се у тексту из 1923. године жестоко критикују „јеврејски болшевизам“ и његови прваци Маркс, Енгелс, Бабел и други који су имали за циљ „уништење светог крста кога они намеравају да замене јеврејском звездом „пентаграмом“.⁸³ У једном дужем тексту из 1926. године примећује се да је антисемитизам базиран на економском, финансијском и привредном принципу. Наиме, реч је о историји породице Ротшилд и њиховом начину и систему богаћења којим се објашњава тежња

ка светској доминацији и угњетавању маса. Такође, цитирају се делови из „Протокола сионских мудраца“ преко којих се објашњава „совјетска историја“ Јевреја и њихова тежња ка конспиративном деловању на слободна и хришћанска друштва.⁸⁴ У другој половини 30-их текстови постају нешто радикалнији, па се тако Јевреји упоређују са „Антихристом“ и оптужују за егоизам и шовинизам, све у контексту јеврејског „деицида“ (Христовог убиства), а наводи се и како су Ирод и јеврејски народ радили у име „својих себичних личних и рачуна своје нације“.⁸⁵ Лист преноси и делове „Анти-јеврејског буквара“ штампаног у Немачкој 1938. године⁸⁶, као и анализу „јеврејске троглаве хидре“ која је свету донела три зла: комунизам, масонерију и капитализам.⁸⁷

Закључак

Политичко-идеолошке и научно-технолошке појаве међуратног периода чине својеврсни феноменолошки синкретизам који је глобално утицао на многе државе и друштва. Чачак, наизглед пасивна средина са око 10.000 житеља, излази из изолације што је свакако био резултат поменуте глобалне размене. Међуратна чачанска штампа као део тог пејзажа допринела је употпуњавању слике града у периоду између два рата.

Штампа види либерализам и капитализам као главне и одговорне кривце за светску економску кризу која је жестоко погодила и чачански крај. Део штампе сматра да је повратак коренима и религији једини излаз, док пролевичарски листови нагињу ка социјализму и комунизму као контратежи рањеном либералном капитализму. Политички, он се критикује за импотентност пред фашизмом

[80] Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941* (Београд: Институт за савремену историју, 2008), 184-202; Иво Голдштајн, *The Jews in Yugoslavia 1918-1941. Antisemitism and the struggle for equality* (Будимпешта: ЦЕУ, 2005), 2-13; Јован Ђулибрк, *Историографија холокауста у Југославији* (Београд: ПБФ-ИТИ, 2011), 33-41; Ненад Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941* (Београд: Институт за савремену историју, 1997), 161-164; Јовановић, *Руска емиграција на Балкану*, 68-70.

[81] Аноним, „Јевреји долазе“, *Чачански глас*, 8. октобар 1933.

[82] Текстови из 20-их година углавном су настали под утицајем руске емиграције у Краљевини СХС. [Аноним, „Мисли св. Јована Златоустог о потреби молитве“, *ПЦЕЖ*, бр. 10, октобар 1921]

[83] Аноним, „Голгота Русије“, *ПЦЕЖ*, септембар-октобар 1923.

[84] Аноним, „Јеврејство“, *ПЦЕЖ*, бр. 5, мај 1926, 115-120; *ПЦЕЖ*, бр. 11, новембар 1936, 23.

[85] *ПЦЕЖ*, бр. 6, јун 1937, 16; Аноним, „Прича о вуку и јагњету“, *ПЦЕЖ*, бр. 1, јануар 1928, 8.

[86] Аноним, „Вести“, *ПЦЕЖ*, бр. 5, мај 1938, 25.

[87] Аноним, „С.О.С.“, *ПЦЕЖ*, бр. 11, новембар 1936, 4-5.

и немачким нацизмом, а као светлост на крају тунела штампа види СССР.

Совјетски Савез је као монолит комунизма у очима једних „зло које је прогутало крст“, док је код других носилац заставе антифашизма. „Држава већа“ се посматра као излаз из безнадежног положаја економске кризе као једина земља која је за то време напредовала, па је стога представљала идеју водиљу. Не треба да чуди очигледна левичарска настројеност, јер се већина чачанских листова налазила под утицајем водећих људи КПЈ у Чачку – Драгише Мишовића, Александра Ђурчића и Ратка Митровића.

Екстремни национализам и експанзионизам нису наишли на позитивне одјеке у чачанској штампи. Версајски поредак је брањен, а фашизам жестоко критикован због свог империјализма, реваншизма и ревизионизма. Мусолини и Хитлер су представљени као носиоци штафете рата, док су домаћи фашисти, оличени у Љотићевом „Збор“-у, представљени изразито негативно и у помало комичном маниру. Са друге стране, антисемитизам поприма облик модерности са клерикалним круговима као главним носиоцима вести о „злу Јевреја“. Симптоматично је то што и поред филосемитизма који је владао у чачанском друштву, наилазимо на ваноквирно преношење стандардних антисемитских стереотипа о светској завери.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

ИЗВОРИ:

Штампа:

1. ПЦЕЖ (1921, 1923, 1925, 1926, 1933, 1936, 1937, 1938)
2. Чачански глас (1932-1935)
3. Нови глас (1935)
4. Чачанске новине (1937)

ЛИТЕРАТУРА:

1. Весна Алексић, *Сједињене Америчке Државе и свейска економска криза 1929-1939* (Београд: Стубови културе, 2010)
2. Иван Беренд, *Економска историја Европе у XX веку* (Београд: Архипелаг, 2009)
3. Каролин Вар, К. М. Паникар, Ј. М. Ромеин, *Двадесето стољеће* (Загреб: Напријед 1969)
4. Иво Голдштајн, *The Jews in Yugoslavia 1918-1941. Antisemitism and the struggle for equality* (Будимпешта: ЦЕУ, 2005)
5. Др Јарослав Дашић, *Економска криза у чачанском крају 1929-1933* (Чачак: МИАЧ, 1986)
6. Миша Ђурковић, *Полицичка мисао Џона Сџуарта Мила* (Београд: Службени гласник, 2006)
7. Милутин Јаковљевић, „Делатност Косте Новаковића у Чачку“, *Косија Новаковић у радничком покрету Србије и Југославије* (1989)
8. Димитрије Јањић, Драгиша Петровић, *Доктор Драгиша Мишовић* (Чачак: Центар за културу Чачак, 1979)
9. Недељко Јешић, Младен Стефановић, *Рајко Мишировић* (Чачак: Чачански глас, 1979)
10. Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану* (Београд: Чигоја штампа, 2006)
11. Радмило Кљајић, *Др Драгиша Мишовић* (Горњи Милановац: Дечје новине, 1979)
12. Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941* (Београд: Институт за савремену историју, 2008)
13. Тодор Куљић, *Фашизам* (Београд: Нолит, 1987)
14. Милан Лишанчић, Наталија Наумовић, „Излазак из анонимности“ – Јевреји у Чачку до 1941. године“, *Зборник радова Народне музеја у Чачку XLIII* (2013)
15. Др Душан Лукач, *Трећи рајх и земље југоисточне Европе* (Београд: Просвета, 1982)
16. Андреј Митровић, *Време нешпрљеливих* (Београд, 1974)
17. Андреј Митровић, *Фашизам и нацизам* (Београд: Политика, 1979)
18. Радисав Недељковић, *Зайиси и сећања из народноослободилачке борбе у чачанском крају* (Горњи Милановац: Дечје новине, 1988)
19. Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988* (Београд: Нолит, 1988)
20. Ненад Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941* (Београд: Институт за савремену историју, 1997)

21. Милан Ристовић, *Немачки нови поредак и југо-источна Европа 1940/41-1944/45* (Београд: Службени гласник, 2005)
22. Џон М. Робертс, *Европа 1880 – 1945* (Београд: Клио, 2002)
23. Младен Стефановић, *ЗБОР Димитрија Љошића* (Београд: Народна књига, 1984)
24. Јован Ђулибрк, *Историографија холокауста у Југославији* (Београд: ПБФ-ИТИ, 2011)
25. Адам Улам, *Недовршена револуција* (Београд: Просвета, 1990)
26. Ерик Хобсбаум, *Доба екстрема* (Београд: Дерета, 2002)
27. Ерик Хобсбаум, *Нације и национализам од 1780.* (Београд: Филип Вишњић, 1996)

GREAT IDEOLOGIES IN ČAČAK NEWSPAPERS

The paper presents an analysis and interpretation of the view on "great ideologies" seen by the eyes of the newspapers in Čačak between the two wars. The period between the two world wars was highly marked by the presence of three mostly opposed ideologies which, in different ways, all contributed to the beginning of the Second World War.

Liberal capitalism in the interwar period faces a crisis in form of "great depression" of the thirties which had repercussions all over the world, as well as in the Kingdom of Yugoslavia. The newspapers in Čačak were not indifferent to the problems of the economic crisis and mostly criticized "the old regime" which contributed, not only to the economic crisis, but also to the crisis of mind due to its "immorality".

Communism, a "forbidden" ideology in the interwar Yugoslavia, gains its place in Čačak newspapers mostly through description of the situation in the USSR, as well as in comparative analysis of the "red ideology" and its rival ideas such as fascism and liberalism.

Fascism and Nazism take a central place in the research of Čačak newspapers which paid great attention to these growing ideologies, especially during the 1930s. Besides information on the most important moments mostly related to Nazi Germany, the raising antisemitism also found its place in the newspapers, which obviously reflected turbulent years preceding the Second World War.

Milan Lišančić, M.A.

Les grandes idéologies dans la presse de Cacak

Cette étude traite de l'analyse et de l'interprétation des regards sur la „grande idéologie“, vus à travers les yeux de la presse d'entre-deux-guerres de Cacak. L'entre-deux-guerres fut considérablement marqué par la présence de trois idéologies en général opposées qui contribuèrent de diverses manières au début de la Deuxième Guerre mondiale.

Le capitalisme libéral dans l'entre-deux-guerres se heurte à la crise incarnée dans la „Grande dépression“ des années trente qui eut des répercussions dans le monde entier et même dans le Royaume de la Yougoslavie. La presse de Cacak ne resta pas à l'abri des problèmes de la crise économique, critiquant pour la plupart l'„ancien système“ qui contribua, par son immoralité, en plus de la crise économique, à la crise spirituelle également.

Le communisme, idéologie „interdite“ dans la Yougoslavie

d'entre-deux-guerres, obtient sa place dans la presse de Cacak en général par la description de la situation en U.R.S.S., tout comme par l'analyse comparative de l'„idéologie rouge“ et des idées rivales de celle-ci du fascisme et du libéralisme.

Le fascisme et le nazisme occupent la place centrale de l'étude de la presse de Cacak qui consacra beaucoup d'attention aux idéologies grandissantes, surtout dans les années 30 du XXème siècle. En dehors des moments les plus importants de la transmission, liés généralement à l'Allemagne nazie, il y eut de la place également pour l'antisémitisme couvant, ce qui fut certainement le miroir des années turbulentes à l'aube de la Deuxième Guerre mondiale.

Milan LISANCIC, M.A.